

ירושלים. [06.08.18]

בס"ד

גרסה מתוקנת: ירושלים ד' מנחם אב תשע"ט [06.08.19]

גרסה סופית: ירושלים. א שבט תש"פ [27.01.19]

חווית דעת

תגלית היסטורית – ההדפסה הקדומה ביותר במערב

הובאו לפנינו שני קונטרסים מודפסים באותיות עבריות. בכל גיליון שישה עשר עמודים מודפסים, סה"כ שלושים ושניים עמודים.¹

תוכן הקונטרסים: [קטע ממחזור או סידור]. [תפילות לארבע תעניות ועוד הושענות].

1. גיליון מודפס משני צדדיו. גודל 20X28 ס"מ. שמונה עמודים מודפסים בכל צד, סה"כ שישה עשר עמודים. באמצע אחד העמודים מופיעה כותרת: 'י"ז בתמוז'. שטח ההדפסה של העמוד: 5X7.5 ס"מ.

בגיליון זה סימן מים: שלוש "גבעות" ממוסגרות בשני חישוקים, ומאמצעה של הגבעה האמצעית, מתרומם תורן עם צלב בראשו.²

נספרים שבעה סימני (מברחים) חוטי אורך (chain lines) לגובה הגיליון.³

2. גיליון נוסף מודפס משני צדדיו. באותו גודל. שמונה עמודים מודפסים בכל צד, סה"כ שישה עשר עמודים. באמצע הגיליון מודפס עמוד המסתיים בסופו: "תם ונשלם שבח לאל בורא עולם בילאו [ברוך ה' לעולם אמן ואמן]". בגיליון זה אין סימן מים. אך ישנם שבעה סימני מברחים, לגובה הגיליון במיקום זהה לחלוטין לגיליון 1. שטח ההדפסה של העמוד: 5X7.5 ס"מ, כמו העמוד הקודם.

ברובם של העמודים המודפסים ישנם "שומרי דף" שהיו אמורים לאפשר קיפול נכון של הגיליון, ובשני מקרים אין הדבר כך. במעט מהשורות ישנם "שומרי שורות". הגיליונות הללו, הוצאו מתוך כריכת ספר קדום מראשית הדפוס בפראג, [1510-]. ביחד עימם, הוצאו דפים נוספים שעל אחד מהם נמצאים סימני האותיות מהגיליונות הנ"ל.

במצורף לגיליונות המודפסים הנ"ל, הובא מכתבו של יצחק יודלוב הי"ו⁴, משנת 2015, שהיה מנהל מפעל הביבליוגרפיה העברית בירושלים במשך שנים רבות, וכן צורף תרגומו של ד"ר בנימין ריצ'לר, מנהל מחלקת "כתבי יד" בספריה הלאומית בירושלים באותה תקופה.⁵ מצורף גם דף אישור לכל מה שכתב יצחק יודלוב, והסכמה לתוצאות מחקר זה מתאריך: תשרי ה'תש"פ [10.10.19].⁶ וכן קיים אישור מפרופ' אלעזר הורוביץ. ניו יורק תשע"ט.⁷

¹ נספח מס' 1

² נספח מס' 2

³ Malachi Beit Arie. Hebrew Codicology. Jerusalem. 1981. P.42-43

⁴ נספח מס' 3

⁵ נספח מס' 4

⁶ נספח מס' 5

כתבי יד מספרד מהתקופה שלפני הגלות

בשם ה' יתברך יתברך ה' אלהינו כי נשחית
 כל המצוות אשר צונו ה' אלהינו
 ונשחית כל המצוות אשר צונו ה' אלהינו
 ונשחית כל המצוות אשר צונו ה' אלהינו

ויהי ערב ויהי בקר ויהי חם ויהי קר
 ויהי חם ויהי קר ויהי חם ויהי קר
 ויהי חם ויהי קר ויהי חם ויהי קר
 ויהי חם ויהי קר ויהי חם ויהי קר
 ויהי חם ויהי קר ויהי חם ויהי קר
 ויהי חם ויהי קר ויהי חם ויהי קר
 ויהי חם ויהי קר ויהי חם ויהי קר
 ויהי חם ויהי קר ויהי חם ויהי קר

אותיות רפום מתקופה זוה

כאן עלך ראוי אתם שתעלנו חס
 כל טעם למנוח יעקב אבינו
 דרך ארצות המצרים דבר מחברו
 אם אמר לו עד שלשה טעמים ועשאו
 מוטב ואם לאו טעם ט' חכר
 ואמת אם נאמר חסר למח נאמר
 חמת אמר לו אם אתה עשה עמי

יהודה בן תימא אומר
 כמי שרצה לומר כמי שרצה לומר
 כמי שרצה לומר כמי שרצה לומר
 כמי שרצה לומר כמי שרצה לומר
 כמי שרצה לומר כמי שרצה לומר
 כמי שרצה לומר כמי שרצה לומר
 כמי שרצה לומר כמי שרצה לומר
 כמי שרצה לומר כמי שרצה לומר

הבאנו במצורף השוואה כזאת בין צורת האותיות המודפסות בגליונות שלפנינו, עם
 האותיות מהטבלה שהציג פרופ' תשבי, וכן השוואה שעשינו בין אותיות מכתב יד מסיגוביה
 שבספרד¹⁰, שנכתב בשנת 1438, אותו מצאנו באוסף פרטי, לאותיות אצלנו.

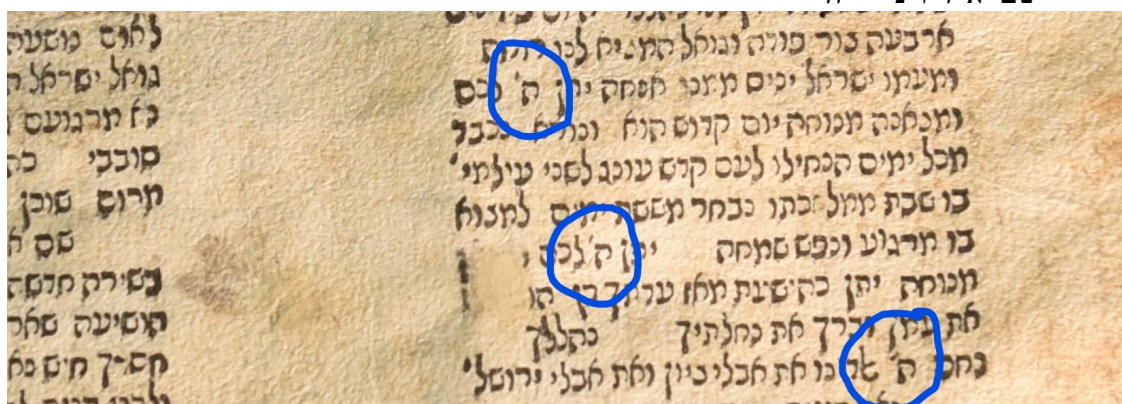
¹⁰ נספח מס' 6. כתב יד מתוארך, שנכתב בסיגוביה, בשנת 1438. מאוסף יעקב הופמן, ירושלים.

בשנים האחרונות, נרשם מחקר בנושא האותיות של ה"אינקונבולים" בעולם, המוכיח שבדפוסו של גוטנברג, לא הייתה אחידות בצורת האותיות ¹³, דבר המוכיח שגוטנברג ובית דפוסו, עדיין לא ידעו לצקת אותיות זהות.

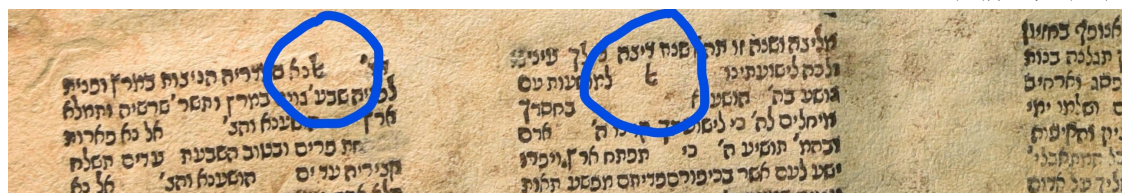
בשני הגיליונות המדוברים, נדפסו טעויות גסות של הדפסה. חלקי מילים, אותיות שבורות, מילים צמודות למילים ללא רווח, סימנים שאין להם כל שייכות לנדפס בגיליון, כגון: האות P בלועזית המופיעה בקצה הגיליון, וגם בתוך שורה וללא קשר לכתוב. כן מצאנו את האות 'א' המופיעה כסמן (?) בקצה עמוד הנמצא באמצע גיליון ולא בתחילתו או בסופו ¹⁴.

בשלושה מקומות, מצאנו שלושה "מילויים גראפיים" כהגדרת פרופ' תשבי, המופיעים באינקונבולים שנדפסו בספרד בלבד, ואינם מופיעים כלל בדפוסים מהמאה ה-16 ¹⁵. מצאנו שני "מילויים" וגם שלושה.

מצאנו אותיות 'א' ו-'ל' כשמופיעות יחד, בצורת הדפסה ספרדית. ומצאנו הדפסת שם 'אדנ-י' או י-ה-ו-ה באות בצורת 'ה' שאינה בנמצא כלל בהדפסת סידורים מהמאה ה-15, גם לא במאוחרים שבהם. שם א-ד-ו-נ-י "ה"

א ו- ל מחוברים

מצאנו, שסדר העבודה של המדפיס בסידור האותיות והגיליונות, מעיד על חוסר ידע בהדפסת ספרים. המרווחים שאינם שווים בין עמודי ההדפסה, ובין השורות, הרוחב שבין הדפסת העמודים אינו שווה, אותיות שבורות, עקומות, שורות עקומות ¹⁶, כל אלה מעידים על חוסר ניסיון הדפסה, חסרונם של מגיה, וחוסר שימוש בתבניות להדפסת העמודים. כידוע, ספרים בגודל כמו שלנו, נדפסו במשך כל תקופות הדפוס בשיטת "סדר דפוס" או בלועזית "אימפוזיציה". דהיינו, סידור העמודים נעשה על הגיליון, באופן שעם קיפולו, יהיו העמודים ברצף עינייני, והכורך יוכל לתפרם כ"קונטרס" בספר המודפס. דיון על קדמותה

¹³ Blaise Agüera y Arcas, Adrienne Fairhall "Archeology of type", Nature, Vol. 411, p.997, 2001

¹⁴ נספח מס' 8

¹⁵ נספח מס' 9

¹⁶ נספח מס' 10

של שיטת האימפוזיציה, אנו מוצאים אצל החוקרת Lotte Hellinga¹⁷. בגיליונות שלנו, נעשה ניסיון לסדר את העמודים בשיטה הנ"ל, כך שהגיליון יתקפל לשלושה קיפולים, שיצרו רצף בתוכן של הספר, דהיינו רצף בין העמודים והדפים. הרעיון בכללותו והידע למה שנקרא מאוחר יותר "אימפוזיציה", בא לידי ביטוי בהדפסה, אך עם כשלים רבים, כגון: בגיליון הסיום (השני ללא סימן מים) נדפס דף עם "שומר דף" המסתיים במילה "ממרומיק", השייך לגיליון הקודם, שבתחתיתו, האות "א" כסמן גיליון, כשהוא אינו ראשון בגיליון ועוד, טעויות בקונטרס הראשון (עם סימן המים), שנובע בהכרח מהטעות הקודמת. ב. סימן המים של הנייר, מכיל כאמור, שלוש גבעות בתוך שני חישוקים. מהגבעה האמצעית מתרומם "תורן" החוצה את הטבעות ובקצהו צלב. בנוסף לסימן מים זה (שנמצא רק בגיליון 1) נמצאים שבעה סימני חוטי אורך לגובה הגיליון, שהמרחקים ביניהם שווים: 3.5 ס"מ בשני הגיליונות.

אצל בריקה בכרך 4 מס' 11898¹⁸, מופיע סימן המים, על פי נייר הנמצא במסמך מהעיר פרפיניאן (Perpignan) שנכתב בשנת 1418. בתיק זה בארכיון, מצאנו כמה וואריאציות זהות של סימן המים הזה, חלקם עם שינויים – אף שנעשו באותה תקופה! מרחקי המבריחים שם היו: ממרכז סימן המים לשמאלו, 33 מ"מ, וממרכז לימין 26 מ"מ.

בחיפושינו אחר סימן מים זהה לזה שלנו, דהיינו עם שני עיגולים (חישוקים) סביב שלוש הגבעות, החל משנת 1418 ועד שנת 1439, מצאנו גם וואריאציות שונות של סימן המים 'שלוש גבעות' ללא שני חישוקים, החל מסוף המאה ה-14 ועד 1480. את סימן המים 'שלוש גבעות' עם שני חישוקים, שהוא נדיר, מצאנו בכת"י בספריית אמברוזיאנה שבמילאנו¹⁹, בארכיון המחוזי בעיר פארפיניאן²⁰, ובכתב יד הנמצא בספריה הלאומית בווינה שבאוסטריה²¹. באתר סימני המים שבאינטרנט, מופיעה הקביעה שסימן המים עם שני חישוקים מופיע בין השנים 1417 ועד 1439²². רובם של סימני המים דומים מאד לסימן המים הנמצא אצלנו. ברבים מהם שינויים קלים, כגון: גדולים מעט, קטנים מעט, עם חישוק אחד, בלי חישוק, פגמים בגבעות או בחישוקים, עם צלב בראש וללא צלב בראש²³. על תופעה זו האריך סטיבנסון בספרו²⁴. על שינויים אלה קיבלנו הסבר מקיף מ- Dr. Stefano Serventi אוצר ומומחה לסימני מים בספריית "אמברוזיאנה", ש"זה טבעי שיש שינויים בין סימני המים מאותו מקור ומאותם שנים, מאחר והתבניות להכנת הנייר נעשו באופן ידני עם טכנולוגיה של המאה ה-15, ולעולם לא יהיה דיוק". תיאוריה מסתמכת כאמור על דבריו של סטיבנסון²⁵.

בספריה הלאומית של וינה, קיימים שני כתבי יד. האחד Cod. 4597 משנת 1418, והשני Cod. 5091 משנת 1439. בשני כתבי היד הללו, מצאנו סימני מים דומים לשלנו, עם שני חישוקים. בכתב היד השני, משנת 1439, מצאנו שחיקה רבה של סימן המים לקראת סוף כתב היד. כפי שכתב סטיבנסון. ראה לעיל. כאן מצאנו מגוון רחב של רוחבי המבריחים, החל מ- 38 מ"מ ועד – 42 מ"מ²⁶.

¹⁷ See chapter I in Lotte Hellinga, *Texts in Transit*, Leyden 2014

¹⁸ C.M.Briquet, *Les Fillgran*, Watermark illustration. Amsterdam. 1968

¹⁹ Ambrosiana. Piazza Pio xi 2. 20123.Milano, Ms B128 sup

²⁰ Archives Départementales des Pyrénées Orientales, Notules de Guillaume Roue, 1B212.

²¹ Austrian National Library. Josefsplatz 1. Wien

²² אתר האינטרנט www.wzma.at

²³ נספח מס' 11

²⁴ See chapters IV and VII in Allan Stevenson., *The problem of the Missale Speciale*. London. The Bibliographical Society. 1967

²⁵ סטיבנסון שם, קובע: שסימני המים מתעוותים מתוך שימוש לאורך זמן של אותה תבנית.

²⁶ נספח מס' 12 רוחבי המבריחים בדפים באמברוזיאנה, בווינה. וסיגוביה.

מצאנו גם סימן מים דומה מאד באוסף זונגי, הנמצא בעיירה פאבריאנו [Fabriano], המופיע בקטלוג שנדפס על ידם ²⁷. חיפשנו ומצאנו את תיק המסמכים בעיריית פאבריאנו, ומצאנו שם מסמך עם סימן מים דומה, המתוארך 1536 ²⁸. לא מצאנו הסבר לעובדה, שקונטרס כזה, עם סימן קדום השתרבב לתיק ארכיוני מתחילת המאה ה-16 ²⁹. נדגיש, שבכל המקומות בהם מצאנו את 'שלוש הגבעות' עם שני חישוקים, באמברוזיאנה, פרפיניאן, וינה, ואביניון, מצאנו בכתבי היד או בתיקי הארכיון, הופעות רבות של משפחת 'שלוש גבעות' עם חישוק אחד, או בלי חישוק, עם צלב בראשו או בלי צלב, בגדלים שונים בוואריאציות שונות, ובשלמות שונה, מה שלא מצאנו כלל בפאבריאנו, שם מצאנו שלושה דפים בלבד ללא דוגמאות נוספות כלל!

הדגשה נוספת, עלינו לציין, שגם אם יוצר הנייר הנ"ל בתחילת המאה ה-16, הוא אינו סותר את כל הראיות הטיפוגרפיות שהובאו לעיל, ובוודאי אין החומרים הטיפוגרפיים מתאימים למאה ה-16!

סימני המים משמשים חוקרי אינקונבולים כמו פרופ' פרץ תשבי ³⁰ ויבל"א פרופ' אלעזר הורביץ, ³¹ לתאריך את זמן ההדפסה בטווח של שנים ספורות, ולקבוע את זמן הדפסת הספרים על פיהם. לדעת בריקה שם, אין ידועים לנו כתבי יד או ספרי דפוס, שזמן הדפסתם או כתיבתם רחוק מעל לשלושים שנה מזמן ייצור הנייר, ובוודאי לא מאה שנים. נראה, שגיליונות הנייר הנדפסים הנמצאים לפנינו הם, קרוב לוודאי כאלה, שיוצרו בין השנים 1418 - 1439,

ג. חוקרים רבים מתייחסים לסיפור ההדפסה משנת 1444-6 שנעשה באביניון. החוקרים העבריים של תולדות הספר העברי ³², וחוקרים רבים שהתייחסו לנושא ³³. כולם מתבססים על מסמכים מקוריים בלאטינית, הנמצאים בארכיון המחוזי בעיר אביניון בתיק המסומן : 3E8 234 ³⁴. שם מצאנו 23 מסמכים המפרטים את סיפור הגעתו של פרוקופ וואלדפוגל [Valdvoghel] שהגיע מהעיר פראג לאביניון, ששימשה מרכז לכותבי כתבים ומעתיקי כתבי יד, ומרכז לרכישת נייר ³⁵. במאה ה-15. כפי שנאמר לנו ע"י מנהלי הארכיון המחוזי הנ"ל, צוות חוקרים מהארכיון, חקר את הנושא בשנים האחרונות, כדי להנגיש את המסמכים העוסקים בתחילת מעשה הדפוס באביניון, לקהל הרחב ולחוקרים. המסמכים מכילים תיאור כמעט מדויק של התארגנות לקראת פיתוח של שיטת אומנות כתיבה מלאכותית, בלטינית "ars scribendi artificialiter", באביניון. כל המסמכים והסכמי

²⁷ Zonghi's Watermarks, Hilversum, 1953

²⁸ נספח מס' 13

²⁹ ד"ר חוה ברכה קורזקבה. אוני' בר אילן. ראה גם בנספח B-13

³⁰ ראה לדוגמא: פרץ תשבי, דפוסי ערש (אינקונבולים) עבריים. ירושלים תשמ"ג. עמ' 819. והערות על שיטת ה"ביתא-רדיוגרפיה – שיטה בה צולם סימן המים אצלנו.

³¹ הורוויץ אלעזר. משנה תורה לרמב"ם. דפוסי ספרד. ניו יורק תשמ"ה

³² חיים דב פרידברג. תולדות הדפוס העברי באירופה (אויניון). אנטוורפן. 1937. עמ' 91 ;

בצלאל רות. היהודים בתרבות הרניסאנס באיטליה. ירושלים. תשכ"ב 1962. עמ' 7-155 ;

א.מ. הברמן. הדפוס העברי בהתפתחותו. ירושלים. תשכ"ח 1968. עמ' 74 (בשתי מהד'.) ;

Freimann. Zeitschrift fur Hebraeisch Bibliographie. Jahrgang 8. No. 2

p. 46 ;

.D.W. Amram. The Makers of Hebrew Books in Italy. Filadelpia. 1909

Festschrift zum Funfhundertjahrigen Geburtstage von Johann Gutenberg

Otto Hartwig. Leipzig. 1900. P. 432-4 ;

Robert Singerman. A Curious Document Attributing a Jewish Background to Johann Gutenberg. Printing History. Vol. 2 no 1;

³⁴ ראה צילומי בנספח 14

³⁵ ראה חיזוק בספרו של Henri Alibaux, Les premières papeteries françaises, Paris, 1926, pp. 107-109

השותפות הם בין היוזם של פיתוח שיטות הדפוס, מר וולדפוגל לשותפיו. המסמכים הכוללים "הסכמי סודיות", מתייחסים רק לפרטים העיסוקיים הנצרכים למר וולדפוגל, להגשמת הרעיון שלו לגבי תחילת מעשה הדפוס. לא ניתן להסיק מן המסמכים כל פעולה בנושא תהליך הדפוס.

מר פרוקופ ואלדפוגל (Valdvoghel), היה צורף במקצועו מהעיר פראג. מרבית החוקרים, מוצאים קשר כלשהוא בארבעה אפשרויות, בין גוטנברג לוואלדפוגל.³⁶ הוא מגיע לעיר אביניון שבדרום צרפת, ואשר הייתה מרכז לייצור קלף ובית למעתיקים, לסופרים ולכורכים, בשנת 1444. בשנת 1439 שהה וואלדפוגל בשווייץ.³⁷ הוא מגיע לאביניון כאמור, ב-1444, שם הוא לווה כספים לצורך פיתוח "אומנות כתיבה מלאכותית". הוא נפגש שם עם יהודי בשם דוין (דוד?) Davin, אשר שם משפחתו נקרא על שם כפר קטן וסמוך לאביניון, בשם קאדרוס (Caderousse). יהודי זה, היה בעל אמצעים ומומחה לצביעת בדים. וואלדפוגל מציע ללמד את דוד את מלאכת השימוש באותיות דפוס כדי ששיתוף הפעולה בניהם יפיק ספר מודפס שלא קיים עדיין בעולם המערבי. דוד, היה מומחה לדיו ולצביעת בדים, וצרפו עוד שותף, ממוצא גרמני, שהיה האחראי על המכניקה של הקמת הדפוס.³⁸ הם יוצקים 27 צורות של "אותיות עבריות", הכוללות אותיות מן ק"ך, על פי המסמכים הנ"ל, יצק ואלדווגל גם 48 אותיות דפוס לאטיניות. כל האותיות נוצקו כפי שנכתב בתעודות, מ"ברזל ומבדיל".³⁹

בין השנים 1444-6, עסקו כל השותפים הנ"ל בעשיית אומנות כתיבה מלאכותית.⁴⁰ בשנת 1446, פנה וואלדפוגל לנוטריון באביניון, וביקש לסיים את השותפות עם דוד מקאדרוס. ולאחר שנה זו, אין בנמצא מסמכים בנושא.

ממסמך נוטריוני⁴¹ הנמצא בארכיון הנ"ל עולה, שהוסכם שמר וואלדפוגל משיב לדוד את הכסף, ודויד משיב את הערבנות. אבל מצויין שהאותיות נשארות בידי דוד. וכל זה בהסכמה מלאה. וגם, נגזר שאסור לדוד לחשוף את פטנט הדפוס ברדיוס של 30 מייל מאביניון. אין בידינו עד עתה, כל מסמך או הוכחה, לשימוש בפריטים אלו מאוחר יותר.

ראוי לציין את הכתוב בספרו של Pierre Henri Requin,⁴² המתאר את הסיפור מתוך המסמכים הנ"ל.⁴³ דיון זה ארוך ומעניין, ומתנהל עם תוספות מאמרים בנושא בספר שיצא למלאות 500 שנה ללידתו של גוטנברג.⁴⁴

גם במאמרו של לבנדה (L.H. Labande) הנמצא בתוך הקובץ של אוטו הרטוויג,⁴⁵ יש סיפור דומה שארע לגוטנברג (Guttenberg). בו הוא צירף ארבעה שותפים להסכם על הדפסת ספרים אך עקב בעיות כספיות עם השותפים התבטל ההסכם בשנת 1439. באותו

³⁶ (1) ולדפוגל היה בשטרסבורג ועבד עם גוטנברג (Pierre Requin). (2) ולדפוגל היה באויניון שווייץ גרמני מהעיר טרייר, שהכיר את גוטנברג (Pierre Requin). (3) אחד מהטובעים במשפט נגד גוטנברג בשטרסבורג היה מלוצרן ושם ולדפוגל הכיר אותו (Fritz Blaser). (4) אחד מהעדים על מסמכים מאויניון היה משטרסבורג והביא מידע מגוטנברג (Henri Stein).
³⁷ אנו יודעים ששהה בלוצרן שבשווייץ עפ"י, in "Der Geschichtsfreund : Mitteilungen des Historischen Vereins, Vol 84, 1929, p. 167

Fritz Blaser, Luzerner Buchdruckerlexikon, Teil I Zentralschweiz
Girard Ferrose³⁸

ראה נספח 15³⁹

מרבית החוקרים בנושא מצינים שאין בידינו שרידים ממה שעשו השותפים הנ"ל. ראה למשל:
⁴⁰

מסמך נוטריוני מ-1446 נמצא ב- Archives de Vaucluse. פקסימיליה של מסמך זה ותרגום שלו לצרפתית פורסם ב Journal
général de l'imprimerie et de la librairie 28/2/1891 וכן ראה נספח 3
⁴² Pierre Henri Requin. Paris. 1890. L'Imprimerie a Avignon en 1444

ראה נספח "המסמכים מאויניון" נספח מס' 15
⁴³

Festschrift zum fünfthundertjährigen Geburtstage von Johann Gutenberg, Ed: Hartwig, Otto, Leipzig 1900
L-H Labande, L'imprimerie en France au XVe siècle : 432 שם, עמ'
⁴⁵

מאמר, כותב לבנדה שאינו יכול לדעת האם ואלדפוגל (Waldvoghel), הצליח בניסיונות הדפוס, והפך להיות הממציא הראשון של הדפוס, כיון שאינו מחזיק בידו ראיות מודפסות. עתה, נראה שעפ"י תעודות רבות שגילינו, לפנינו הקמת פעילות של "אומנות כתיבה מלכותית", דהיינו דפוס, ונסיון הדפסה ראשון בעולם המערבי, בין השנים 1444 ו-1446. הגיליונות המודפסים שהיו צמודים לגיליונות המדוברים, שהם ב"גודל *4"⁴⁶, הם ניסיון הדפסה מעניין בפני עצמו. גיליון זה דומה לגיליונות שלפנינו בגודל הנייר אך לא בגודל העמוד. אותיות ההדפסה בדף זה הן אותיות עם איפיון "אותיות אשכנז", וללא ספק מפראג, ואולם צריך לערוך השוואה לצילום יחיד של סדור מפראג, שצינו בערך: "הדפוס העברי בפראג", ב"אוצר הספר העברי הממוחשב" ברשומה מס' 54772, ו-54774. הנ"ל. כאמור, על אחד הגיליונות מצאנו סימן מים בצורת כלב משנת 1510-15, ועליו "השראה" של הדפוס מהאותיות של הגיליונות המדוברים, ושנדבקו בכריכה במשך 500 שנים.

כבר התלונן לבנדה⁴⁷ שיש להחזיר את כתר ההדפסה לצרפת. או כפי שכתב החוקר, בצלאל רות⁴⁸ שכמובן לא ראה את הגיליונות האלה, ש"תחילתו של הדפוס באירופה הייתה עשר שנים תמימות קודם לזמן ששיערו עד לאחרונה, אף יש בהם כדי להסיר מראש גרמניה את כתר הראשונות באמנות הדפוס ולתתו בראש צרפת. ולא פחות יש עניין בדבר, שאותו הקדם בזמן, החשוב מצד עצמו, קשור בחלקו בפעולתו של יהודי ובדפוס עברי".

דיונים מעניינים נכתבו גם ע"י Gustave Bayle⁴⁹. שטען נגד ההשערה הנ"ל, ועל ידי Pierre Requin⁵⁰ שדחה את ספרו של סטילה מכל וכל.

צירוף תוצאות המחקר של כל הדברים שהבאנו לעיל: הטיפוגרפיה על הגיליונות, הממחישה היטב את חוסר ההכרה של מעשה דפוס. סימני המים המצביעים על התאריכים שבחצי הראשון של המאה ה-15. והעובדה שאין ידוע לנו חומר כל שהוא על ניסיון דפוס עברי אחר ממה שמצאנו באביניון, ומתקופה זו. מביאים אותנו למסקנות ברורות לאור תגליתנו זאת, מתאמתות השערות כל החוקרים שהוזכרו, ובראשם בצלאל רות, שאכן הספר הראשון שהודפס בעולם המערבי הודפס באביניון שבצרפת, על ידי יהודי ובעברית וקדם לתנ"ך גוטנברג שנדפס בלאטינית בגרמניה, כעשר שנים לאחר מכן. גם החלטתם של אנשי המפעל הביבליוגרפי, בראשות יצחק יודלוב, נמצאת נכונה.

מכל האמור לעיל, הכרח המציאות הוא להתבונן על המצאת הדפוס שלפנינו, כתופעה ראשונית, ואין לדמותה למה שנוצר אחר כך במלאכת הדפוס. אין להשליך מכל תופעה מאוחרת שהיא על מה שקיים אצלנו, לא לגבי אותיות ולא לגבי סידור הדפוס. העובדה שיציקת אותיות דפוס עבריות מתועדת בתעודות קדומות מתחילת המאה ה-15, לא מותירה ספק לגבי ראשית מעשה הדפוס העברי הקדום מעבודתו של גוטנברג בשנת 1456.

הגיליונות נמסרו למר אבנר רוזנגרטן מנהל המעבדה הפורנזית בירושלים, ונמצאו אותנטיים⁵¹. גם האותיות על הגיליונות הדבוקים לגיליונות המדוברים, נמצאו מהדיו הנ"ל. פניה ל"מכון ויצמן" לעריכת בדיקת פחמן 14 (C 14) נענתה בשלילה (בגלל כמות חומר?). על ערכם של בדיקת דיו עד 1600 ראה בספרה של Zerdoun Bat-Yehouda⁵² (Monique),

⁴⁶ ראה דוגמא בנספח 16

⁴⁷ ראה הערה 44

⁴⁸ ראה הערה 32

⁴⁹ Gustave Bayle, La question de l'imprimerie à Avignon en 1444 et 1446, Nîmes, 1900

⁵⁰ Pierre Requin, La question de l'imprimerie à Avignon, en 1444 et en 1446, Réponse à M. Marseille, 1902

Bayle,

⁵¹ ראה נספח 17

⁵² Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Les encres noires au moyen âge (jusqu'à 1600), Paris, 1983

אשר על כן, הוספנו ערך בפרוייקט "אוצר הספר העברי הממוחשב", על הספר הראשון שנדפס בעולם:

[אביניון] [Avignon]. ה'ר"ד-ר"ו [1444-46]. [קטע מסידור-תפילות ? סדר לארבע תעניות ?]. נוסח ספרד.
[32+] עמודים. גודל: 8 ס"מ.
הערה: ראינו שני גיליונות ובהם 32 עמודים.

מחקר ביבליוגרפי

"אוצר הספר העברי"

מוישה רוזנפלד

ישעיהו וינוגרד

מחקר ביבליוגרפי זה נעשה בסיועו של ד"ר אליקים קאסל